

Aleksandra Đurić Milovanović
Balkanološki institut SANU, Beograd
saskadjuric@yahoo.com

UDK: 314.15(=590)(7)
323.15(=590)(497.113)
Originalni naučni rad

Mircea Măran

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov“, Vršac
mirceam@live.com

Primljen: 30.11.2015.

RELIGIJSKI IDENTITET I MIGRACIJE: RUMUNI IZ SRPSKOG BANATA U SEVERNOJ AMERICI

Rezime:

U savremenim istraživanjima migracija, veza između religije i emigracije predstavlja važan element za razumevanje promena kolektivnih identiteta nakon iseljavanja, kao i odnosa prema matičnoj zemlji. U ovom radu, pored pregleda iseljavanja Rumuna tokom 20. veka, ukazujemo na ulogu religije na procese emigracije i integracije rumunske etničke manjine sa prostora srpskog Banata u Severnoj Americi. Kako je položaj verskih zajednica, naročito verskih manjina, u različitim društvenim i političkim okolnostima tokom 20. veka bio nepovoljan, pojedine verske grupe, kao što su nazareni, veoma rano počinju da emigriraju u potrazi za verskom slobodom. U slučaju Rumuna koji su pripadali neoprotestantskim zajednicama, religija se posmatra kao „kanal“ za migraciju, ali i put za bržu integraciju u novoj sredini.

Ključne reči: Rumuni, migracije, religijski identitet, Severna Amerika, etničke i verske manjine

1. Uvod

U današnjem svetu, mobilnost je postala sveprisutan fenomen, dok su pitanja emigracije, integracije imigranata i odnosa matične zemlje prema iseljenicima ključni za razumevanje aktuelnih migracijskih procesa. Tokom poslednje dve decenije, etnološke i antropološke studije sve više u središte svog interesovanja stavljaju fenomene vezane za migracije, dijasporu, gastarbajtere, akulturaciju etničkih zajednica u dijaspori i transnacionalizam. Tako je i proučavanje različitih oblika kolektivnih identiteta i njihovih promena u slučaju iseljeničkih zajednica posebno zaokupljalo pažnju istraživača i postavila temelj istraživanjima migracija u Srbiji (up. Pavlović 1991, Lukić-Krstanović 1992, Blagojević 2005, Sikimić 2012, Antonijević 2013). Pored etničkog identiteta, u studijama migracija sve više se pridaje značaj odnosu religije i migracija, posebno ulozi religije u procesima integracije u novoj sredini, konverziji ili promeni religije, kao i vezi koja se putem crkve/verske zajednice ostvaruje sa matičnom državom (up. Levitt 2003, Menjivar 2003, Yang &

Ebaugh 2001, Hagan & Ebaugh 2003, Dumont 2003). Kada je reč o mnogim složenim pitanjima vezanim za iseljavanje sa prostora Balkana, posebno etničkih ili verskih manjina, ona su ostala nedovoljno istražena. Sa prostora današnje Vojvodine, emigracija je tokom 20. veka bila karakteristična kako za Srbe tako i za pripadnike različitih etničkih zajednica, naročito kada je reč o iseljavanju u Severnu Ameriku. Uzroci iseljavanja najčešće su bili ekomonske, ali i društveno-političke ili čak i verske prirode. U nastojanju da doprinesemo istraživanjima emigracije etničkih manjina, tekst koji sledi posvećen je emigraciji pripadnika rumunske etničke zajednice sa posebnim akcentom na ulogu religije u migracijskim procesima tokom poslednjih nekoliko decenija. Prikupljeni materijal, za potrebe ovog rada, nastao je etnografskim istraživanjem Rumuna povratnika na prostoru južnog Banata (u nekoliko etapa tokom 2014. i 2015. godine), kao i istraživanjem rumunske nazarenske zajednice u Ohaju (SAD) tokom 2015. godine. Cilj ovog rada je da ukaže na ulogu religije, naročito malih protestantskih zajednica, na procese emigracije i integracije ove etničke manjine sa prostora Vojvodine u Severnu Ameriku. Problematika emigracije Rumuna sa prostora Rumunije u Severnu Ameriku zaokupljala je, do sada, pojedine rumunske autore, koji su pokušavali da objasne razloge emigracije tokom novije istorije (Popescu 1977, Gârdan & Eppel 2012, Vâtcu & Bădăraș 1992). Međutim, iseljavanje Rumuna koji žive van granica Rumunije, odnosno rumunske manjine sa prostora srpskog Banata, ostalo je nedovoljno i fragmentarno istraženo (up. Sikimić 2013, Maran 2009). Pored kraćeg osvrta na tematiku rumunske emigracije uopšte, cilj ovog rada je da istraži posebnu vrstu emigracije – rumunskih neoprotestantskih iseljenika poreklom iz Banata u Severnu Ameriku. Reč je o tzv. *dvostrukim manjinama*, etničkim i verskim istovremeno, specifičnom fenomenu nastalom usled konverzije određenog broja Rumuna sa prostora Banata u neoprotestantizam (Ђурић-Миловановић 2015). Fenomenu iseljavanja pripadnika etničke i verske manjine istovremeno, posvetili smo posebnu pažnju jer su i rezultati naših istraživanja ukazali na značajnu ulogu religije kao svojevrsnog „kanala“ ili puta za iseljavanje. Sa druge strane, Rumuni neoprotestanti su na prostoru Banata bili manjinska zajednica koja nije bila priznata i koja se, na određeni način, nije uklapala u dominantne okvire pravoslavne kulture koja preovlađuje kod Rumuna na ovim prostorima. Odlaskom u Severnu Ameriku, neoprotestanti bivaju prihvaćeni kao jedni od mnogih izvorno protestantskih zajednica i njihov dosadašnji marginalizovan položaj koji su imali u matičnoj zemlji se iseljavanjem značajno menja. Pored toga, neoprotestantizam je imao važnu ulogu i u slučaju povratnika koji su u Banatu osnivali nove zajednice ili pomagali obnovu postojećih, po uzoru na one kojima su pripadali u Severnoj Americi.

Kako je položaj neoprotestantskih zajednica u različitim društvenim i političkim okolnostima tokom 20. veka bio nepovoljan, pojedine verske grupe, kao što su nazareni, veoma rano su počeli da emigriraju, ne samo iz ekonomskih razloga, već pretežno u potrazi za verskom slobodom. Odlaskom u Novi Svet, Rumuni su se priključivali postojećim neoprotestantskim zajednicama ili osnivali nove, što će u velikoj meri uticati i na njihovu integraciju u novu sredinu. Zajednice kojima bi se priključili, pomagale su pristigle članove da se zaposle ili pronađu mesto stanovanja. Brojni su primeri koji ukazuju da su neoprotestanti bili sponzorirani od strane zajednica ili pojedinaca u Americi kako bi uspeali da finansiraju put preko okeana.

Kada je reč o verskoj strukturi rumunskih iseljenika u Severnu Ameriku do Prvog svetskog rata, pojedina istraživanja pokazuju da su rumunski emigranti u većini slučajeva bili pravoslavci (95%), zatim grko-katolici i baptisti (Gârdan & Eppel 2012, 263). Emigracija je u okviru neoprotestantizma bila izražena i tokom Prvog i Drugog svetskog rata, posebno u slučaju nazarenske zajednice čiji su članovi odbijali da služe vojsku i nose oružje zbog čega su osuđivani na višegodišnje zatvorske kazne. Nešto kasnije, nepovoljan položaj u kojem su se našle sve neoprotestantске zajednice u komunističkoj Jugoslaviji uslovio snažne migracijske talase ka Severnoj Americi i Australiji. Međutim, rezultati kontinuiranih kvalitativnih terenskih istraživanja religioznosti Rumuna u Vojvodini, koje se realizuju od 2008. godine do danas, pokazuju da su i druge neoprotestantске zajednice bile sklone migracijama (npr. nazareni).

Tekst koji sledi podeljen je u dve tematske celine. U prvom delu, predstavljena je kraća istorijska skica o Rumunima u Vojvodini, sa posebnim osvrtom na konfesionalne prilike i versku raznovrsnost u okvirima ove etničke grupe. Drugi deo rada, posvećen je pitanjima iseljavanja u prekookeanske zemlje – SAD i Kanadu i religijske pripadnosti Rumuna nakon iseljavanja.

2. Rumuni u srpskom Banatu

Kada je nakon završetka Prvog svetskog rata i raspada Austrougarske monarhije Banat podeljen između Kraljevine SHS i Rumunije, usled činjenice da je na celokupnoj teritoriji Banata stanovništvo bilo izmešano, bilo je neminovno da sa obe strane nove državne granice ostanu naselja u kojima su živeli građani koji su se sad našli u položaju nacionalne manjine na teritoriji države u čiji su sastav ušli. Tako je u njenim zapadnim delovima Banata, koji su ušli u sastav Kraljevine SHS, ostalo oko 40 naselja sa rumunskim stanovništvom, koji su živeli što u etnički kompaktnim, homogenim naseljima, što izmešani sa Srbima ili drugim etničkim grupama koji su bili prisutni na tim prostorima. Naravno, isti je slučaj i sa istočnim

delovima istorijskog Banata gde je u sastavu rumunske države ostala značajna srpska nacionalna manjina, u naseljima sa sličnom etničkom strukturom kao i u zapadnim delovima ove provincije. Položaj rumunske manjine u srpskom i srpske manjine u rumunskom delu Banata je nakon rata regulisan mnogobrojnim međunarodnim i bilateralnim ugovorima (Popi 1996, Maran 2012). Nakon završetka razgraničenja u Banatu, položaj Rumuna se poboljšao, u poređenju sa prvim godinama nakon rata, kada su postojali određeni problemi u smislu priznavanja građanskih prava u jugoslovenskoj državi (na primer, neučestvovanje na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. ili u agrarnoj reformi) (Mitrović 1975). Tako su Rumuni 1923. osnovali Rumunsku stranku u Kraljevini SHS, na parlamentarnim izborima te godine su dobili prvog poslanika u skupštini Kraljevine, 1933. je potpisana Jugoslovensko-rumunska konvencija o uređenju manjinskih osnovnih škola u Banatu, a 1936. je osnovano kulturno udruženje *Astra* u jugoslovenskom Banatu (Popi 2001). Nakon Drugog svetskog rata kada je Banat Ustavom iz 1946. ušao u sastav Autonomne Pokrajine Vojvodine, koja je bila deo Narodne Republike Srbije i FNRJ, njihov položaj je doživeo određene promene. Kulturna, obrazovna i uopšte identitarna komponenta koja se ticala kako Rumuna, tako i drugih manjina, bila je dirigovana od strane državnih vlasti, što je s jedne strane omogućilo stvaranje jedne manjine „po meri“ novih vlasti, ali je takođe stimulisalo bržu integraciju rumunskog stanovništva u opšte društvene tokove koji su bili prisutni u jugoslovenskom društvu. Napominjemo samo da je od svih institucija bitnih za očuvanje nacionalnog identiteta, najviše izgubila rumunska pravoslavna crkva, u uslovima verske politike koju su vodile komunističke vlasti prema tradicionalnim verskim zajednicama na prostorima Jugoslavije. Takođe, ne sme se zanemariti ni demografski momenat, odnosno proces opadanja nataliteta kod Rumuna započet još u prvoj deceniji 20. veka, da bi u drugoj polovini tog veka već poprimio veće razmere. Taj fenomen je, uz masovno iseljavanje u zemlje Zapada i uz asimilaciju koja je prisutna u mešovitim naseljima, glavni faktor opadanja broja Rumuna u srpskom delu Banata poslednjih decenija. U pogledu religijskog identiteta Rumuna u srpskom Banatu, tokom 20. i početka 21. veka nastupile su značajne promene, o čemu će biti reči u nastavku rada.

3. Religijski identitet Rumuna u srpskom Banatu

Kroz noviju istoriju, religijski identitet Rumuna u srpskom Banatu prolazio je kroz različite promene, koje su bile najvidljivije početkom 20. veka, kada su se pojavile neoprotestantske zajednice kojima su prilazili i Rumuni (Đurić-Milovanović, Maran, Sikimić 2011). U multietničkom i multikonfesionalnom okruženju Banata, Rumuni su pristupali različitim neoproteantskim zajednicama, što je u velikoj me-

ri doprinelo i obogaćivanju konfesionalnog života ove etničke zajednice. Pripadnici rumunske etničke manjine većinski pripadaju Rumunskoj pravoslavnoj crkvi, koja predstavlja dominantnu konfesiju, zatim grko-katoličkoj (unijatskoj) crkvi i različitim neoprotestantskim zajednicama – nazarenskoj, adventističkoj, baptističkoj, pentekostalnoj. Zvanične statistike, sa popisa stanovništva, pokazuju da broj Rumuna pravoslavaca postepeno opada, što se može videti i procentualno. Godine 1953. od 57 236 Rumuna u Vojvodini, 87,9% je bilo pravoslavnih, 1991. godine od 42 316 Rumuna, 82,4% pravoslavnih, dok je 2002. godine od 34 576 Rumuna – 81,9% pravoslavnih. Sa druge strane, broj neoprotestanata je u porastu sa 0,7% godine 1953, na 2,6% godine 1991, ali se smanjuje na 2,1% u 2002. Međutim, i pored tendencije opadanja, broj pravoslavnih Rumuna ostaje dominantan u odnosu na ostale konfesije. Rumuni grkokatolici u srpskom Banatu imali su mali broj vernika i dve parohije, u Jankovom Mostu i Markovcu. Sve do Drugog svetskog rata, grkokatolička crkva beležila je porast broja vernika, nakon čega sledi sve veće opadanje.

Konverzija u neoprotestantizam je, od trenutka kada su se prve zajednice pojavile početkom 20. veka, bila izraženija kod protestantskog stanovništva, nemačkog i mađarskog, međutim vremenom su i većinske pravoslavne etničke zajednice, kao što su Srbi i Rumuni, prelazile su u neoprotestantizam. Nazareni su bili prva nova protestantska zajednica koja je otvorila put osnivanju sličnih verskih tradicija, nastalim iz radikalnih ogranaka reformacije, pre svega anabaptizma i nemačkog pijetizma. Pojava drugih neoprotestantskih zajednica, baptista, adventista, metodista, pentekostalaca, na prostorima Banata, doprinela je stvaranju religijski heterogene slike društva, u vremenu koje su obeležile dramatične društvene, političke i verske promene. Kao najstariji neoprotestanti, nazareni se u rumunskim naseljima Banata pominju tokom druge polovine 19. veka. Zbog svog pacifističkog ubeđenja, odbijanja nošenja oružja i polaganja zakletve, za vreme Prvog i Drugog svetskog rata veliki broj nazarena je osuđivan na kazne zatvora, a veći broj vernika i emigrirao je u Sjedinjene Američke Države, Kanadu i Australiju. To se u velikoj meri odrazilo na smanjenje broja vernika u nekada veoma brojnim nazarenskim zajednicama u srpskom Banatu. Iako je nakon Drugog svetskog rata garantovana sloboda veroispovesti i vlasti nisu zahtevale od nazarena da polažu zakletvu, sukobi nastaju kada su nazareni odbili da učestvuju na glasanju, protivčeći se, između ostalog, i kolektivizaciji imovine. Iz tih razloga, pedesetih godina 20. veka, nazareni bivaju osuđivani na izdržavanje zatvorskih kazni, a odvođeni su i na Goli Otok. Nepovoljan položaj nazarena, od trenutka kada su se pojavili na ovim prostorima, kao i tokom perioda komunizma, doveo je do velike emigracije vernika, posebno između 1955–1975. godine. Iseljavanje nazarena dostigao je vr-

hunac između 1965. i 1973. godine, kada je „politikom otvorenih granica“, omogućeno slobodno putovanje i legalan odlazak na rad u inostranstvu (Antonijević, Banić-Grubišić, Krstić 2011, 989–1011). Kako su nazarenske zajednice na prostoru Banata bile etnički mešovite, među iseljenicima nalazio se i veći broj Rumuna. Tako su nekada mnogobrojne zajednice nazarena u Banatu bile gotovo ugašene.

Širenje adventizma među Rumunima započelo je početkom 20. veka, kada iz zajednica osnovanih u Transilvaniji dolaze misionari na prostore Banata. Najveći uspon adventizma zabeležen je između 1910. i 1920. godine. Kada je reč o Rumunima u srpskom delu Banata, u Banatskom Novom Selu je osnovana prva adventistička zajednica 1910. godine sa 13 vernika, dok će narednih godina broj vernika biti u porastu. U Alibunaru, lokalna adventistička crkva nosila je naziv Alibunar–Petre, što govori o uključivanju vernika iz Petrovog sela (danas Vladimirovac) u rumunsku adventističku zajednicu. Kolporter iz Transilvanije, Pavle Sempeter, živio je u Alibunaru od 1910–1913. godine propovedajući „adventnu vest“ na rumunskom i nemačkom jeziku. Početkom 20. veka samo u ova tri naselja postojaće rumunske adventističke crkve, dok će se njihov broj kasnije povećavati. Jedan od najvažnijih misionara među Rumunima bio je Pavel Krainean (Pavel Crăinean) iz Banatskog Novog Sela. Krainean je bio nazaren i kako bi izbegao da služi vojsku u Austrougarskoj, emigrirao je u Sjedinjene Američke Države početkom 20 veka. U Americi 1910. godine upoznaje adventističkog propovenika J. F. Huenergardtoma, koji je među mladim emigrantima sa prostora Austrougarske tražio potencijalne adventističke misionare. Po povratku iz Amerike u rodni kraj, Krainean osniva lokalnu adventističku crkvu, u kojoj je bio veoma liberalan, što ga dovodi u sukob sa adventističkom Misijom (Đurić-Milovanović, Maran, Sikimić 2011, 31). Nakon konflikta sa Misijom, Krainean osniva sopstvenu adventističku frakciju, koju je Misija smatrala ilegalnom i okuplja većinu vernika u naseljima gde je nekada propovedao. Adventisti su se u rumunskim selima okupljali po kućama, a krštenja su obavljali na obližnjim rekama ili jezerima. Tokom Drugog svetskog rata, adventisti postaju i formalno zabranjeni, njihove crkve su zatvarane, a izdavaštvo zabranjeno (Bjelajac 2010, 130). Sukobi države sa adventistima, prema istoričarki Radmili Radić, odnosili su se na njihove zahteve da se deca oslobode pohađanja škole subotom, a radnici posla. Adventisti čija deca nisu pohađala školu, bili su novčano i zatvorski kažnjeni (Radić 2002, 626). Tada je nastupio talas emigracije, ka zemljama zapadne Evrope i Severne Amerike. Organizovaniji misionarski rad započet je pedesetih godina, evangelizacijama i subotnjim školama u kojima se posebno negovao rad sa decom.

Još od osnivanja prvih zajednica, konverzija u neoprotestantizam bila je povezana sa mobilnošću misionara i propovednika. Tako i nemački baptistič-

ki misionari osnivaju među Rumunima prve zajednice početkom 20. veka. Prvi baptistički misionar među Rumunima u srpskom Banatu bio je pastor Avram Belgradean iz Rumunije, koji se 1929. godine doselio u Stražu kod Vršca. Većina rumunskih baptističkih crkava na ovim prostorima osniva se posle Drugog svet-skog rata, zahvaljujući misionarskim naporima Belgradeana i njegovih sledbenika, kao što su zajednice u Uzdinu, Malom Središtu, Banatskom Novom Selu, Grebencu, Markovcu, Vojvodincima, Jablanci, Parti, Alibunaru i dr. Za osnivanje lokalne baptističke crkve bilo je neophodno dvanaest krštenih vernika. U pojedinim mestima, kao što su Barice, nove crkve osnivali su povratnici iz Amerike koji su tamo prešli u baptizam. Odlukom iz 1930. godine, omogućen je prelazak granice između Jugoslavije i Rumunije sa specijalnim propusnicama, što je uticalo i na kontakte sa baptističkim zajednicama u Rumuniji. Zajednice iz srpskog Banata, dobijale su neophodnu literaturu i Biblije na rumunskom jeziku.

Prvu rumunsku pentekostalnu zajednicu osnovao je Ilija Brenka, nekadašnji nazarenski vernik, 1932. godine u Uzdinu. Brenka dolazi u kontakt sa pentekostalcem Jonicom Spariosuom nakon njegovog dolaska iz Amerike u Uzdin. Brenka je prve skupove održavao u svojoj kući, a ubrzo je stupio u kontakt sa vernicima iz Rumunije (Bjelajac 2010, 165). Zajednica u Uzdinu je imala oko šezdeset vernika, koji od 1933. godine započinju misionarski rad po oklonim rumunskim selima Kuštilju, Margiti, Vojvodincima. Posle Uzdina, brojnija zajednica osniva se u Vladimirovcu, gde su već postojale nazarenska i baptistička zajednica. Među nazarenima u Margiti 1933. godine, proširilo se pentekostalno učenje i osniva se nova zajednica. Molitveni dom je kupljen tek 1955. godine, zahvaljujući pomoći vernika koji su se vratili iz Amerike, nakon čega je kršteno preko pedeset ljudi. U prvim posleratnim godinama pentekostalna zajednica beleži uspon među Rumunima, a nove zajednice osnivaju se u Malom Žamu, Vojvodincima, Kuštilju, Baricama, Malom Središtu, Seleušu, Alibunaru i Vršcu. Iako malobrojne, rumunske pentekostalne zajednice u srpskom Banatu imale su česte kontakte sa zajednicama u Rumuniji. U početku zajednice su osnivane nezavisno jedna od druge, a tek nakon Drugog svetskog rata dolazi do boljeg organizovanja vernika, kada se osniva i Savez rumunskih pentekostalnih crkava 1946. godine, u kojem su se tri grupe pentekostalaca ujedinile. Rumunski ogranak priključen je 1977. godine Pentekostalnom savezu Jugoslavije.

4. Iseljavanja Rumuna iz Banata na Zapad

Na prve masovnije odlaske rumunskog stanovništva sa ovih prostora u Severnu Ameriku nailazimo na prelasku iz 19. u 20. vek. To iseljavanje se nastavlja skoro bez prekida do današnjih dana, a prouzokovano je različitim faktorima:

društveno-ekonomskim, verskim ili političkim. Sam tok iseljavanja se odvijao kroz nekoliko etapa, koje su izdvojene u zavisnosti od društveno-ekonomskih i političkih uslova koji su vladali tokom 20. veka (Măran 2009, 11):

- Period od kraja 19. i početka 20. veka do Prvog svetskog rata
- Međuratni period
- Prvi period komunizma u Jugoslaviji (1945–1965)
- Period 1965–1975
- Godine ekonomskog prosperiteta u SFRJ
- Godine raspada Jugoslavije i ekonomske krize (1991. do danas).

U prvoj fazi, Rumuni iz Banata su masovno odlazili u Severnu Ameriku u potrazi za poslom, većim delom individualno, a u ređim slučajevima su cele porodice prelazile u Novi Svet. To, naravno, nije važno samo za rumunsku populaciju Banata, nego je stanovništvo sa celog prostora Austrougarske, pa i većeg dela Evrope, videlo dobru priliku da se pokuša sreća sa druge strane Okeana, u uslovima ekonomske eksplozije u Sjedinjenih Američkih država, koja je zahtevala radnu snagu da bi je zaposlila u industriji, rudarstvu, građevinarstvu i u drugim privrednim granama. Nakon pauze od nekoliko godina za vreme Velikog rata, taj proces je nastavljen u međuratnom periodu, ali je sada, pored Sjedinjenih Američkih država, izuzetno postala privlačna i Kanada, a delimično i Argentina i Brazil, pa čak i Australija. Najveći broj iseljenika odlazi za Kanadu krajem dvadesetih godina i u godinama velike ekonomske depresije preživljava teške trenutke očajnički tražeći radno mesto u situaciji u kojoj je veliki broj radnika širom sveta ostao bez posla. Štampa na rumunskom jeziku koja je izlazila u srpskom Banatu, pozivala je sunarodnike da ne idu u preookeanske zemlje, naročito ne u Argentinu, ali je ukazivala i na probleme na koje su nailazili emigranti u Kanadi. Istovremeno je zainteresovanima pružala neophodne informacije o administrativnim i drugim praktičnim pitanjima potrebnim za putovanje preko okeana, ili čak objavljivala reklame agencija koje su prevozile putnike do tih destinacija.

I ovoga puta je osnovni razlog napuštanja banatskog sela ležao u ekonomskom faktoru, jer su u emigraciju krenuli pretežno siromašni seljaci, zato što su Rumuni kao neslovenski narod bili izuzeti iz agrarne reforme koja je početkom dvadesetih godina bila sprovedena u Kraljevini SHS, ali delom i pripadnici srednjih slojeva seljaka, u potrazi za boljim životom. U tom kontekstu važno je pomenuti i činjenicu da je u međuratnom periodu bilo i iseljavanja Rumuna iz srpskog Banata, pretežno siromašnih seljaka, u rumunski Banat i u Dobrudžu. Ta iseljavanja, masovnije nego pre Velikog rata, počela su bitnije da utiču na demografsku situaciju u banatskom selu, odnosno na osetnije smanjivanje broja Rumuna u srpskom Banatu.

Nakon završetka Drugog svetskog rata i uspostavljanja komunističkog režima u Jugoslaviji, usled činjenice da se seljaštvo u početku nalazilo na udaru novog režima, veliki broj Rumuna je tražio način da napusti zemlju i iseli se u Sjedinjene Američke države ili Kanadu. Ilegalni prelasci jugoslovensko-italijanske granice su bili jedan od načina da se dođe do željenog cilja. Iako je bilo i puno slučajeva neuspješnih prelazaka granice, veliki broj Rumuna je ipak uspešno prešao u Italiju i nakon određenog vremena stigao do željene destinacije. Sredinom šezdesetih godina jugoslovenski komunistički režim, shvatajući ekonomsku situaciju i problem nedostatka radnih mesta u zemlji, odlučio je da omogući svim građanima da slobodno putuju po svetu i da traže radna mesta u zemljama koje su imale potrebu za radnom snagom. Upravo je tada i počeo najveći talas iseljavanja građana tadašnje SFRJ na Zapad, a među njima je bio i veliki broj Rumuna iz Banata. Rumuni su najvećim delom emigrirali u zemlje Severne Amerike, koje su im je pružale najbolje mogućnosti za zapošljavanje i najbolji životni standard, a od velikog značaja je bila i činjenica što su iseljenici imali rodbinu i prijatelje u tim zemljama, koji su ih prihvatili i pomogli im da se snađu u novoj sredini. Novinu predstavlja zapošljavanje velikog broja Rumuna u zemljama Zapadne Evrope, pre svega u Nemačkoj, Švedskoj, Švajcarskoj, Austriji i Francuskoj. U početku su u te zemlje (pre svega u Švajcarsku) išle samo srednje generacije koje su se zaposlile u industriji, turizmu ili nekim drugim privrednim granama, dok su njihova deca ostala u zavičaju sa starijim članovima porodice, koji su brinuli o domaćinstvu. Članovi tih porodica koji su radili u inostranstvu ulagali bi zarađeni novac u domaćinstvo i u poboljšanje životnog standarda članova porodice. Taj slučaj je bio najprisutniji u selima u okolini Vršca i u Lokvama kod Alibunara, koje je danas jedno od najnaprednijih ruralnih naselja u Vojvodini, velikim delom zahvaljujući uloženom novcu građana koji se nalaze na radu u zemljama Zapadne Evrope. Za razliku od njih, domaćinstva onih koji su otišli u Ameriku su polako, ali sigurno propadala.

Od polovine sedamdesetih godina iseljavanja Rumuna na Zapad stagniraju, a tu pre svega mislimo na emigraciju u Ameriku, jer je odlazak „na privremeni rad“ u Zapadnu Evropu i dalje bio primamljiv i donosio finansijski dobitak. Razlog smanjenju interesovanja za odlazak preko okeana je povoljna ekonomska situacija u zemlji, koja je obezbeđivala dobar životni standard građanima Jugoslavije, i to kako seljačkom sloju, tako i onima koji su bili zaposleni u državnim ustanovama ili u privredi.

Najzad, poslednja faza iseljavanja na Zapad je počela 1991. godine sa izbijanjem rata na prostorima Jugoslavije i njenim raspadom, te posledicama koje su ti događaji imali po sigurnost i ekonomski položaj građana. Nove mase iseljenika su

hrlike u zapadne zemlje tokom devedesetih godina, usled teške političke i ekonomske situacije u kojoj se nalazila zemlja. Sada su i oni koji su se nalazili na takozvanom „privremenom radu“ u zemljama zapadne Evrope odlučivali da sa sobom povedu i svoju decu, što je učinilo da mnogobrojne porodice ostanu bez mladih naraštaja u domaćinstvu i da se takva domaćinstva ugase smrću starijih članova porodice.

Stanovništvo koje je iz položaja nacionalne manjine, prvo sa teritorije Austrougarske monarhije, a zatim i sa teritorije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i kasnije socijalističke Jugoslavije prelazilo u SAD i Kanadu, pa i u druge zemlje Zapada, gradilo je tokom decenija poseban identitet, specifičan po mnogo čemu, koji se nije u potpunosti podudarao sa identitetom sunarodnika u srpskom Banatu, niti sa identitetom Rumuna iz matične države. Taj „višestruki“ identitet se razlikovao kod rumunskih imigranata u raznim državama, oblastima i gradovima u kojima su se nastanili, a najjasnije konture je dobio tamo gde je tog stanovništva bilo najviše i gde je ono u određenoj meri živelo u manje ili više kompaktnim zajednicama. Kada je reč o SAD, to su pre svega gradovi Njujork, Čikago i Detroit, a u Kanadi su rumunski emigranti poreklom iz srpskog Banata najviše naselili Hamilton i Kičiner. Naravno, tamo gde ih je bilo u većem broju, osnovali su različita nacionalna, kulturna i sportska udruženja, a od posebnog značaja je i njihovo organizovanje na verskom planu, pre svega oko Rumunske pravoslavne crkve i neoprotestantskih zajednica. Od pomenutih kulturnih udruženja, najzačajnije je „Banatul“ iz Njujorka, u koje su u početku bili uključeni Rumuni i Srbi iz srpskog Banata, da bi se kasnije pripadnici ove dve etničke zajednice podelili u posebna udruženja. Udruženje „Banatul“ neguje rumunske folklorne tradicije, pesme i igre iz srpskog Banata, a u svom sastavu ima i fudbalski klub koji je postizao zapažene rezultate u fudbalskim ligama države Njujork. U Kanadi je najpoznatije udruženje „Banatul“ iz Kičinera, te „Udruženje Rumuna iz Vladimirovca“ (rum. *Societatea Românilor din Petrovasâla*), osnovano 1954, koje tradicionalno organizuje u Prinstonu (Ontario) takozvani „Picnicul petrovicenilor“, početkom jula svake godine. U prilog činjenici da je kod Rumuna u Severnoj Americi prisutan višestruki identitet navodimo podatak da se na ovom skupu konverzacija vodi na rumunskom i engleskom jeziku, a da se igraju rumunske i srpske narodne igre. Naravno, kada je reč o identitetu, ne smemo zanemariti značaj jezika komunikacije, koji je po mnogo čemu specifičan i zaslužuje veću pažnju etnolingvisti i sociolingvisti, jer se radi o rumunskom banatskom govoru sa velikim brojem pozajmljenica iz srpskog jezika, koje su ti emigranti doneli iz zavičaja, ali i sa pozajmljenicama iz engleskog jezika, koje su preuzeli u novoj sredini, te sa naglašenim engleskim akcentom. Različiti jezički kalkovi izraženi su naročito u

govornom jeziku pripadnika mlađe generacije, kod kojih je prisutan i proces zamene jezika (naglašavamo da veći broj pripadnika mlađe generacije, koja je rođena i odrasla u Americi, poznaje samo engleski jezik). Ako ovome dodamo činjenicu da je kod pripadnika starije generacije, koji sebe smatraju obrazovanijim od drugih, prisutna i težnja da u taj govor ubace i reči iz književnog rumunskog jezika, jasno nam je o kakvom se specifičnom idiomu radi. Kod emigranata koji žive na teritoriji zapadnoevropskih država situacija se donekle razlikuje od one u Americi, ona je ambivalentna, zato što na zapadu Evrope ne postoje toliko velike i kompaktne zajednice rumunskih iseljenika iz Banata, što utiče na bržu asimilaciju s jedne strane, ali sa druge strane geografska blizina omogućava da to stanovništvo mnogo češće dolazi u zavičaj (za vreme godišnjih odmora, raspusta, a kod sezonskih radnika zaposlenih u švajcarskom turizmu i češće). Nove generacije imigranata koje su se rodile i odrasle u zemljama u kojima su se naselili njihovi roditelji, u najvećoj meri su izgubile direktni kontakt sa zavičajem i osećaj pripadnosti banatskom svetu, koji je u stvari bio svet njihovih roditelja i dedova, ali ne i njihov, i uklopile se u zapadno društvo, tako da kod njih nailazimo samo na blede sećanje i nostalgiju prema rumunskom ruralnom svetu iz srpskog Banata.

5. Verske zajednice i identitet rumunskih emigranata u Severnoj Americi

Istorija neoprotestantske emigracije sa prostora Banata datira od početka 20. veka. Bilo da su odlazili kao vernici neoprotestantskih zajednica ili su se u Severnoj Americi priključivali nekima od njih, Rumuni iz srpskog Banata imali su značajnu ulogu u osnivanju prvih rumunskih kongregacija. Rumunski doseljenici u Severnoj Americi do Drugog svetskog rata dolazili su i sa prostora Rumunije, ali i srpskog Banata. Međutim, nakon uspostavljanja komunističkog režima u Rumuniji, pa sve do 1989. godine, rumunski imigranti poticali su gotovo isključivo sa prostora srpskog Banata. Najveći broj imigranata, svakako, činili su pravoslavci, koji su se još početkom 20. veka ujedinjavali u parohije, po uzoru na protestantski model. Pravoslavna religija predstavljala je važan element kolektivnog identiteta Rumuna u prekomorskim zemljama, stoga je osnovan i veliki broj pravoslavnih parohija (Gârdan, Eppel 2012, 268). Prva rumunska pravoslavna parohija na teritoriji Severne Amerike je osnovana 1902. godine u Regini (oblast Saskačevan u Kanadi), nakon što je, počevši sa 1895. godinom, došlo do naseljavanja većeg broja Rumuna sa prostora tadašnje Austrougarske (Erdelj, Banat i Bukovina). Prva parohija na teritoriji SAD osnovana je 1904. u Klivlendu. Prve parohije su osnovali svetovnjaci, da bi tek nakon njihovog osnivanja došli u Ameriku i prvi sveštenici, sa prostora koji je bio pod crkvenom administracijom Erdeljske i Moldavske mitropolije.

U početku, rumunske pravoslavne parohije sa prostora Severne Amerike nalazile su se pod crkvenom jurisdikcijom Ruske eparhije. Godine 1912. došlo je i do osnivanja prvog protoprezviterata, koji je u svom sastavu imao 16 parohija, a na njegovom čelu se nalazio sveštenik Mojse Balea. Kako se broj doseljenika koji su bili vernici Rumunske pravoslavne crkve povećavao iz godine u godinu, sveštenici koji su se nalazili na čelu parohija su zatražili od Svetog Sinoda iz Bukurešta osnivanje eparhije za pravoslavne Rumune u Severnoj Americi. Ona će biti osnovana 1929. na crkvenom kongresu u Detroitu, što je iste godine ozvaničio i vrh RPC u Rumuniji. Za prvog episkopa postavljen je arhimandrit Polikarp Maruska (Policarp Marușca). Pošto je episkop Polikarp, kada se privremeno nalazio u poseti Rumuniji, bio sprečen od komunista nakon Drugog svetskog rata da napusti zemlju i da se vrati u Ameriku, na vanrednom kongresu sveštenika i vernika Rumunske pravoslavne eparhije u Detroitu (1947) doneta je odluka da se Eparhija izdvoji iz sastava Rumunske patrijaršije. Rumunska patrijaršija iz Bukurešta je međutim 1950. osnovala novu episkopiju (od 1974. uzdignuta na rang arhiepiskopije) za pravoslavne Rumune u Severnoj Americi, tako da su u sledećim decenijama praktično postojale dve rumunske pravoslavne strukture – jedna samostalna: Rumunska pravoslavna episkopija Vatra Românească (rum. *Episcopia Ortodoxă Română Vatra Românească*), na čijem čelu se nalazi episkop Natanijel Popp, i druga: Rumunska pravoslavna arhiepiskopija za Ameriku i Kanadu (rum. *Arhiepiscopia Ortodoxă Română din America și Canada*), koja se nalazi pod jurisdikcijom Patrijaršije iz Bukurešta.

Kada je reč o iseljavanju pripadnika neoprotestantskih zajednica, najviše su odlazili Rumuni nazareni i adventisti. Možemo pretpostaviti da razlog veće emigracije među pripadnicima ove dve zajednice, pored ekonomskog faktora, predstavljaju njihova verska načela koja su od strane države sankcionisane. Mnogi su, u potrazi za „slobodnim“ društvom, bežali od surovog verskog i političkog progonstva. Zbog izrazitog pacifizma, prigovora savesti, odbijanja polaganja zakletve, nazareni su kao zajednica bili najviše izloženi progonstvu. Kako bi izbegli vojnu obavezu, mnogi nazareni su ilegalno pokušavali da pređu granicu i stignu do Italije ili Austrije. Adventisti su zbog odbijanja da rade subotom, kao i da njihova deca pohađaju školu subotom, takođe bili osuđivani na zatvorske kazne.

Još krajem 19. i početkom 20. veka, nazareni iz Nemačke i Švajcarske osnovali su zajednice u SAD i Kanadi, te su iseljenici sa nemačkog govornog područja bili glavni protagonisti u uspostavljanju veza sa svojom „braćom po veri“ u prekookenskim zemljama (Aleksov 2010, 289). Nešto kasnije će i Srbi, Rumuni, Mađari i Slovaci nazareni krenuti putem nemačkih nazarena u potrazi za verskim slobodama. Oni su se tamo priključili Apostolskoj hrišćanskoj crkvi (eng.

Apostolic Christian Church), što je i zvanični naziv za nazarensku zajednicu u SAD i Kanadi. Dolaskom sve većeg broja nazarenskih emigranata iz Evrope, Apostolska hrišćanska crkva podelila se na Apostolsku hrišćansku crkvu Amerike, Apostolsku hrišćansku crkvu i Nemačku apostolsku hrišćansku crkvu. Podela zajednice nastala je zbog određenih običaja koje su praktikovali evropski nazareni (odvojeno sedenje muškaraca i žena, određeni način oblačenja i sl.), kao i zbog upotrebe nemačkog jezika, koji je, kako navodi Bojan Aleksov, bio zvanični jezik nazarenskih kongregacija u Americi i Kanadi do polovine 20. veka (Aleksov 2010, 290). Konzervativnijem ogranku nazarena, Apostolskoj hrišćanskoj crkvi priključili su se doseljenici iz Jugoistočne Evrope. Generalno, nazareni su ostajali bliži svojim etničkim grupama i bogosluženju na maternjem jeziku nakon emigracije. Tamo gde je bilo moguće, nazareni su u SAD i Kanadi formirali zajednice sa članovima svoje etničke manjine (Nemci, Rumuni, Srbi, Slovaci, Mađari). U gradovima u kojima nije bilo dovoljno članova, zajednicu bi činili vernici izmešanog etničkog porekla. Takav je slučaj sa pojedinim zajednicama u državi Ohajo, u gradu Akronu koju su činili mađarski, rumunski, srpski i nemački nazareni. Interesantno je napraviti poređenje zajednica u Severnoj Americi i Australiji. Mnoge zajednice u Australiji osnovali su emigranti iz Jugoslavije nakon šezdesetih godina. Iako nazarenske zajednice postoje u većim gradovima: Pertu, Melbourne, Brisbeju, Sidneju, broj nazarena već godinama stagnira i iznosi između 400 i 500 vernika. Za razliku od zajednica u Severnoj Americi, nazareni u Australiji ostali su privrženiji „modelu“ konzervativnijih evropskih zajednica. Oni su ostali bliži tradicijama koje su doneli iz Jugoslavije, Mađarske i Rumunije. Apostolska hrišćanska crkva postala je manje konzervativna budući da je delovala u drugačijim sredinama nego što je to bila Jugoslavija ili Rumunija. Međutim, i u SAD i Kanadi postoje zajednice koje se od strane nazarena smatraju konzervativnim. Pre nekoliko godina nastala je podela među nazarenima u SAD na „Western Conference“ (liberalniju struju) i „Eastern Conference“ (konzervativniju). U okruženju izrazite religijske raznolikosti, kao i zbog prisustva manje konzervativnih zajednica, članovi Apostolske hrišćanske crkve u SAD i Kanadi nemaju toliko uspeha u pridobijanju novih članova, upravo zbog izraženog neprozelitizma. Liberalnije Apostolske hrišćanske crkve (primer Ontario Christian Fellowship u Ohaju) promovišu svoja verska učenja ljudima van zajednice i imaju razvijen misionarski rad posebno u zemljama Južne Amerike. Rumunske nazarenske zajednice, ostale su privržene etničkom modelu kongregacijskog organizovanja, praktikujući bogosluženja na rumunskom i engleskom jeziku. Mnoge zajednice u Severnoj Americi bile su pod uticajem nemačkih nazarena iz Jugoslavije koji su

emigrirali nakon Drugog svetskog rata. U poređenju sa Rumunima nazarenima, oni su postali manje konzervativni. Globalno posmatrajući, verske prakse nazarena nisu jedinstvene, iako se baziraju na izvornom učenju švajcarskog osnivača Samjuela Henriha Freliha, postoje različiti ogranci u okviru ove zajednice. Brojnije rumunske nazarenske zajednice u SAD nalaze se u Ohaju, Njujorku, Detroitu i Los Anđelesu. U Njujorku je najbrojnija zajednica u Kvinsu, dok je u Ohaju u gradu Klivlendu. Nazarenski emigranti iz Banata je relativno dobro integrisana u novo društvo, posebno kada je reč o onim zajednicama koje imaju podmladak, iako teže da zadrže deo bogoslužjenja na rumunskom jeziku.

Emigracija u okviru adventističkih zajednica se takođe vezuje za period između 1950. i 1960. godine. Adventistički vernici su vrlo često u potrazi za poslom koji ne podrazumeva rad subotom, odlazili u zemlje zapadne Evrope, pre svega u Nemačku, ali i u Severnu Ameriku. Rumunski emigranti adventisti iz srpskog Banata nisu bili organizovani u posebne crkve u Americi i Kanadi, već su odlazili u kanadske (američke) crkve u kojima ponegde postoji i bogoslužjenje na srpskom jeziku, a tamo gde ne postoje, slušaju propovedi na engleskom jeziku.

Rumuni u okviru baptističkih zajednica srpskog Banata, započinju migracije odlaskom u Australiju 1959. godine. Pre Drugog svetskog rata nije bilo Rumuna baptista iseljenika na Zapad, zato što je pokret osnovan tek 1930. godine i nije bilo prilike da do rata značajniji broj baptista emigrira na Zapad. Tako, emigracija u okvirima baptističke zajednice počinje tek šezdesetih godina. Od 1962–63. baptisti su počeli da se iseljavaju u većem broju u Ameriku, prvo bi bili smešteni u logorima u Italiji, nakon čega bi odlazili dalje. Prema podacima naših sagovornika tada skoro da i nije bilo rumunskih baptističkih crkava u Severnoj Americi, dok nisu otišli Rumuni iz srpskog Banata. Tako su u Kanadi 1922. godine zabeležene samo dve rumunske baptističke crkve, uz jednu adventističku i sedam rumunskih pravoslavnih crkava (Poprescu 1977, 487). Uz pomoć američkih baptista, Rumuni su osnivali manje zajednice i gradili molitvene domove. Osamdesetih godina počeli su da pristižu Rumuni iz Rumunije, a naročito posle rumunske revolucije iz 1989, tako da je danas u tim crkvama oko 95–98% Rumuna poreklom iz Rumunije. Crkve su se brojčano povećale, dok je broj Rumuna poreklom iz srpskog Banata ostao isti. Oni su integrisani u zajednicu rumunskih baptističkih crkava za SAD i Kanadu, bogoslužjenja se odvijaju na rumunskom jeziku. Rumuni iz srpskog Banata čine mali deo rumunskih baptističkih zajednica u SAD i Kanadi. Tako, npr. u Kičineru u Kanadi ima oko 300 rumunskih baptističkih porodica, dok je među njima samo 4–5 porodica iz srpskog Banata. Slično je i u Hamiltonu, Detroitu, Njujorku.

Kao što je slučaj i u drugim neoprotestantskim zajednicama, Rumuni pentekostalci emigriraju u inostranstvo šezdesetih godina 20. veka (Mozor 1998, 13). Mnogi vernici nakon odlaska u Ameriku, pomažu zajednicama u srpskom Banatu da sagrađe molitvene domove ili kupe crkvene zgrade. Interesantan je podatak, koji navodi pastor pentekostalne zajednice u Vršcu Marinike Mozor, da je prva pesmarica na rumunskom jeziku štampana u Njujorku 1972. godine, od strane dvojice rumunskih vernika koji su je poslali u srpski Banat.

Završna razmatranja

Iako pojedini istoričari smatraju da je emigracija Rumuna u Sjedinjene Američke Države bila isključivo izazvana ekonomskim faktorom (Gârdan, Eppel 2012, 206), u ovom radu nastojali smo da ukažemo i na druge aspekte rumunske emigracije u Severnu Ameriku, iz ugla religijskih migracija Rumuna neoprotestanta. Konverzija Rumuna u neoprotestantizam u srpskom Banatu, u bliskoj je vezi sa pitanjima migracija, budući da su se obraćanja odvijala u inostranstvu ili posredstvom sveštenika/pastora iz inostranstva. Odlazeći u inostranstvo, Rumuni su ostali privrženi verskim zajednicama kojima su pripadali, što je predstavljalo i važnu osnovu za njihovu integraciju u novom društvu, ali je iskazivalo i izraz zajedništva. U kontekstu emigracije, religija predstavlja jedan od ključnih markera identiteta i važan instrument samoodređenja (Dumont 2003, 369–384). Sociolozi Jand i Ebang smatraju da pojedine imigrantske verske zajednice naglašavaju religijski identitet više nego etničku pripadnost, dok druge naglašavaju etnički identitet i koriste verske institucije kao sredstva za očuvanje kulturnih tradicija i etničkih granica (Fenggang, Ebang 2001, 367–378). Oslanjajući se na navedenu distinkciju, Rumune neoprotestante koji naglašavaju nadnacionalni princip u okvirima svojih zajednica možemo svrstati u prvu grupu, dok su Rumuni pravoslavci bliži drugom navedenom modelu. Takođe, religijski identitet ponekad postaje važniji za emigrante nego što je to bio slučaj u matičnoj zemlji. Naročito u američkom kontekstu, gde bivaju okruženi različitim verskim zajednicama, najčešće protestantskim ili evanđeoskim. U sekularnom društvu Amerike i Kanade, u mnoštvu različitih verskih zajednica protestantskog porekla, Rumuni neoprotestanti imali su slobodu da svoja verska opredeljenja nesmetano praktikuju u okvirima novih zajednica. Sloboda veroispovesti bila je garantovana grupama koje su delile zajednički jezik, tradiciju i vrednosti. Za razliku od Rumunske pravoslavne crkve, neoprotestantske zajednice u SAD i Kanadi bile su otvorenije za uključivanje različitih etničkih grupa u svoje zajednice. Tako su se i Rumuni neoprotestanti nakon iseljavanja pridruživali i etnički mešovitim kongregacijama, ali su osnivali i zajednice u kojima je jezik bogoslu-

ženja bio rumunski. Možemo pretpostaviti da je težnja ka etničkom organizovanju zajednica način da emigranati sačuvaju svoj maternji jezik i kulturu u jednom izmeštenom multietničkom i multikonfesionalnom prostoru.

Literatura

- Aleksov, Bojan. 2010. Nazareni među Srbima. Verska trvenja u južnoj Ugarskoj i Srbiji od 1850. do 1914. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Antonijević Dragana, Banić-Grubišić Ana, Krstić Marija. 2011. „Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socioekonomskom statusu gastarbajtera“, *Etnoantropološki problemi* 4 (6), 983–1011.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Etnološka biblioteka 75, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, Gordana. 2005. Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji. Beograd: Etnografski institut SANU, posebna izdanja knj. 54.
- Dumont, Wouter. 2003. „Immigrant Religiosity in a Pluri-Ethnic and Pluri-Religious Metropolis: an Initial Imetus for Typology“, *Journal of Contemporary Religion* 18(3), 369–384.
- Đurić-Milovanović, Aleksandra, Maran, Mirča, Sikimić, Biljana. 2011. *Rumunske verske zajednice u Banatu. Prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine*. Vršac: Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Đurić-Milovanović, Aleksandra. 2015. Dvostruke manjine u Srbiji. O posebnostima u religiji i etnicitetu Rumuna u Vojvodini. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Fenggang, Yang & Ebang, Helen Rose. 2001. „Religion and Ethnicity among New Immigrants: the Impact of Majority/Minority Status in Home and Host Countries“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 40(3), 367–378.
- Gârdan, Gabriel Viorel & Eppel, Marius. 2012. „The Romanian Emigration to the United States until the First World War. Revisiting Opportunities and Vulnerabilities“, *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 11(32), 227–255.
- Hagan, Jacqueline & Ebaugh Helen Rose. 2003. „Calling Upon the Sacred: Migrants Use of Religion in the Migration Process“, *International Migration Review* 37(4), 1145–1162.
- Levitt, Peggy. 2003. „You Know, Abraham was Really the First Immigrant: Religion and Transnational Migration“, *International Migration Review* 37(3), 847–873.
- Lukić-Krstanović, Miroslava. 1992. *Srbi u Kanadi – život i simboli identiteta*. Beograd: Etnografski institut SANU knj. 36.
- Măran, Mircea. 2009. „Românii din Banatul sârbesc în Occident“, *Europa* 4, Novi Sad.
- Măran, Mircea. 2012. *Românii din Banatul sârbesc în anii interbelici (1918–1941)*. Cluj-Napoca: Editura Argonaut.

- Menjívar, Ceelia. 2003. „Religion and Immigration in Comparative Perspective: Catholic and Evangelical Salvadorans in San Francisco, Washington D. C. and Phoenix“, *Sociology of religion* 64(1), 21–45.
- Mitrović, Andrej. 1975. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine.
- Mozor, Marinike. 1998. Istorija pentekostalnih crkava među pripadnicima rumunske nacionalnosti u Banatu. Novi Sad: Biblijsko teološki centar „Logos“.
- Nenadov, Kathleen. 2006. Choosing to Suffer Affliction: the Untold Story of Nazarene Persecution in Yugoslavia. (izdanje autora).
- Pavlović, Mirjana. 1991. *Srbi u Čikagu. Problemi identiteta*. Beograd: Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU knj. 32.
- Popescu, Stelian. 1977. „Emigrația română în America de Nord“, *Acta Musei Apulensis –Apulum XV*, 479–496.
- Popi, Gligor. 1996. *Românii din Banatul iugoslav 1918–1941*. Timișoara: Editura de Vest.
- Sikimić, Biljana. 2012. „Romanians in the Serbian Banat: Imagining Romania and the West“. In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans* (P. Hristov, ed.). Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, Paradigma, 232–245.
- Sikimić, Biljana. 2013. „Românii din Banatul sârbesc între est și vest“, *Anuar* 2012, 134–158.
- Vâtcu, Dumitru & Bădăraș, Gabriel. 1992. „Political Implications of the Romanian Emigration to America up to 1918“, *Revue Roumaine d’Histoire* 3(4), 255–273.
- Yang, Fenggang & Ebaugh, Helen Rose. 2001. „Religion and Ethnicity among New Immigrants: the Impact of Majority/Minority Status in Home and Host Countries“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 40(3), 367–378.